

"MONEY AND BANKS" COURSE

Topic -1: INTRODUCTION TO COURSE. EMERGENCE, NEED AND FUNCTIONS OF MONEY

«PUL VA BANKLAR» FANI

Mavzu -1: FANGA KIRISH. PULNING PAYDO BO'LISHI, ZARURLIGI VA FUNKSIYALARI

Reja:

- 1.1.Fanga kirish. Fanning maqsad va vazifalari
- 1.2.Pulning zarurligi va paydo bo'lishi
- 1.3.Pulning funktsiyalari
- 1.4.Pul shakllari va turlarining evolyusiyasi

1.1.Fanga kirish. Fanning maqsad va vazifalari

«Pul va banklar» fani iqtisodiy mutaxassisliklari uchun asos hisoblanadi. Fanni o'qitishdan maqsad ssuda kapitali bozorining tarkibiy qismlari bo'lgan pul va kredit tizimlarining faoliyat ko'rsatish masalalarini, pul va kredit nazariyasini yoritib berishdan iborat. Ushbu fan o'rganiladigan kurslar bilan chambarchas bog'liq: «Iqtisodiyot nazariyasi», «Makroiqtisodiyot», «Moliya», «Korporativ moliya», «Moliyaviy menejment» va boshqalar "Pul va banklar" fani maxsus fanlar uchun, masalan «Bank ishi», «Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari», «Xalqaro moliya» kabi fanlar uchun esa asos bo'lib xizmat qiladi.

Fanning maqsadi talabalarga pul va banklar soxasidagi bilimlarning nazariy asoslarini, pul va bank ishi doirasidagi asosiy tushuncha va kategoriyalarni, iqtisodiy qonunlar va printsiplarni o'rgatish hamda amaliyotda ularni qo'llay olish xususiyatini shakllantirishdan iborat.

Pul va banklar fani oldiga quyidagi **vazifalar** qo'yilgan:

- Pulning mohiyati va pul muomalasi qonuniyatlarini o'rganish.
- Pul aylanmasi va pul tizimi to'g'risidagi bilim va ko'nikmalarni hosil qilish.
- Kreditning mohiyati va prinsiplarini o'rganish.
- Kreditning shakllari va turlari hususida to'liq ma'lumotlarni berish.
- Bank tizimini mohiyati hususidagi nazariy va amaliy bilimlarni o'rganish.
- Bozor iqtisodiyoti sharoitida markaziy va tijorat banklarining o'rni va roli haqida zamonaviy tasavvurni shakllantirish.
  - Zamonaviy pul, kredit, bank tizimlari va ularning elementlarini yaratish jarayonlari, qurish va tashkil etish tendentsiyalarini tahlil qilish.
  - Makroiqtisodiy jarayonlarni tartibga solishda pul, kredit va banklarning rolini o'rganish.
    - talabalarda iqtisodiyotning pul-kredit sohasidagi hodisa va qonuniyatlarni tizimlashtirish va baholash malakalarini shakllantirish.
    - Pul-kredit operatsiyalari sohasidagi jarayonlarni tahlil qilish va prognozlash usullarini egallash.

«Pul, kredit, banklar» fanini o'rganish jarayonida talabalar pul-kredit sohasi bo'yicha fundamental iqtisodiy bilimlarga ega bo'ladilar, kredit tashkilotlarida ishlashning asosiy usullarini va ko'nikmalarga ega bo'ladilar.

1.2. Pulning zarurligi va paydo bo'lishi

Pul – bu umumiy ekvivalent sifatida qo'llaniladigan universal tovarning alohida turi bo'lib, boshqa barcha tovarlarning qiymati u orqali ifodalanadi. Pul ayirboshlash, to'lov, qiymatni o'lchash, boylikni to'plash vositasi funktsiyalarini bajaradigan noYob tovardir. Hozirgi iqtisodiyotda pul muomalasi amalda tovarlarning hamma turlari muomalasining o'zgarish sharti hisoblanadi. Pul tufayli tovarlarni qiyoslash, ayirboshlashda zarur bo'ladigan qiymatning yagona mezoniga ega bo'lish mumkin.

Pul– bu boshqa ne'matlarning qiymatini o'lchash vositasi (umumiy ekvivalent) Yoki ayirboshlashda hisob-kitoblarni amalga oshirish vositasi (ayirboshlash vositasi) funktsiyalarini bajaruvchi ne'matdir (Абдурахманова, 2021, b.12). Pul – bu mutloq likvidlikka ega bo'lgan ne'matdir. Pul – bu iqtisodiy kategoriya bo'lib, odamlar o'rtasidagi munosabatlar unda namoyon bo'ladi va uning Yordamida quriladi. Pulning maqsadi bozorga oid o'zaro harakatlarning transaksion xarajatlarini tejashdan iborat.

Pul — bu maxsus tovar, umumiy ekvivalent byilib, abstrakt harajatlarni uzida aks ettiradi va tovar xujaligidagi ijtimoiy ishlab chikarish munosabatlarni ifodalaydi (Abdullaeva, 2003, b.8).

Avvalo, sotib olinadigan ne'matlarning turlari va miqdorini, bitimni amalga oshirish vaqti va joyini, shuningdek, bitim bo'yicha kontragentlarni tanlashdagi chiqimlarni tejashga pullar Yordamida erishiladi. Barterli (mavozali) iqtisodiyotda bunday chiqimlar shunchalik ko'p bo'lishi mumkin ediki, bu amalda har qanday ayirboshlash harakatlarini amalga oshirishni istisno qilib, mehnat taqsimoti eng kam miqyos kasb etgan bo'lardi va faoliyatning ebo'lardiki, unda, masalan, sochini oldirmoqchi bo'lgan iqtisodchi iqtisodiyot bo'yicha ma'ruza tinglamoqchi bo'lgan sataroshni izlashiga to'g'ri kelardi. Aytaylik, yangi pal'to tikdirmoqchi bo'lgan akter buning uchun uning fil'mlarda o'ynagan rollari bilan qiziquvchi tikuvchini topishi kerak bo'lardi va hokazo. Pullar potentsial sheriklar xohish-istaklarining shu tarzda juftlik holdagi mos kelishi zaruratini bartaraf etadi va bitimlarni amalga oshirish joyi va vaqtini, ayirboshlanadigan ne'matlar sifati va miqdorini, bitim bo'yicha sheriklarni qayishqoqlik bilan tanlashga imkon beradi va hokazo. Ne'matlar qiymatini o'lchashdagi chiqimlarning katta qismi pullar Yordamida tejaladi.

Umumiy ekvivalent xususida kelishuvga erishilgan iqtisodiyotda individlar ayirboshlanadigan proportsiyalarni osonlik bilan tuzishi mumkin. Agar ikkita tovarning narxi ma'lum bo'lsa, unda ularning nisbiy qiymati ham aniq bo'ladi. Shuni ta'kidlash zarurki, tovar ayirboshlash munosabatlari ular paydo bo'lgan vaqtdan boshlab bozorda umumiy ekvivalent bo'la oladigan, hamma uchun maqbul qulay tovarni izlashni ob'ektiv ravishda taqozo etgan. Ma'lumki, turli davrlarda metallar – bronza, temir, mis, kumush, oltin ana shundayekvivalent bo'lgan. Oldiniga ular taqinchoqlar, quollar, mehnat quollari va ko'pincha tasodifiy shakldagi va miqdorlardagi kam ishlov berilgan metal parchalari shaklida qo'llanilgan. Ular brusoklar, novdalar, plastinalar va pullar sifatidagi narsalardan iborat bo'lgan. Bu pullarni hisob-kitob qilish uchun ularni tarozida tortishga to'g'ri kelgan, lekin ko'pincha ushbu pullarni birmuncha kichikroq bo'laklarga bo'lish zarurati vujudga kelgan.

1.3. Pulning funktsiyalari

Pullarning iqtisodiy kategoriya sifatidagi mohiyati ularning ichki mazmunini ifodalaydigan funktsiyalarida namoyon bo'ladi. Pullar quyidagi beshta funktsiyani bajaradi: qiymat o'lchovi, muomala vositasi, to'lov vositasi, to'lash va jamg'arish vositasi, jahon pullari (Абдурахманова, 2021, b.26).

Pulning qiymati o'lchovi sifatidagi funktsiyasi. Pullar umumiy ekvivalent sifatida hamma tovarlarning qiymatini o'lchaydi. Tovarlarni ishlab chiqarish uchun sarflangan ijtimoiy zarur mehnat ularni tenglashtirish uchun sharoit yaratadi. Hamma tovarlar ijtimoiy zaruriy mehnat mahsuli hisoblanadi, shuning uchun o'zi qiymatga ega bo'lgan haqiqiy pullar (kumush, oltin) boshqa barcha tovarlar qiymatining o'lchovi bo'lishi mumkin. Bunda tovarlar qiymatining pullar vositasida o'chanishi ideal tarzda yuz beradi, ya'ni tovar egasida naqd pullarning bo'lishi shart emas.

Shunday qilib, pullar qiymat o'lchovidan iborat bo'ladi. Jamiyat pul birligidan turli xil ne'matlar va resurslarning nisbiy qiymatlarini solishtirish uchun masshtab sifatida foydalanishni qulay deb hisoblaydi. Masofani metr va kilometrlarda Yoki vazni grammlar va kilogrammlarda o'lchaganiga o'xshatib ne'matlar va xizmatlarning qiymati ham pul ifodasida solishtiriladi.

Bu shubhasiz afzalliklarga ega. Pul tizimi tufayli har bir mahsulotning narxini uni almashtirish mumkin bo'ladigan boshqa hamma mahsulotlar orqali ifodalashga zarurat qolmaydi. Pullarning umumiy ekvivalent sifatida foydalanilishi shuni anglatadiki, har qanday tovarning narxini faqat pul birligi orqali ifodalash etarli bo'ladi. Pullarning shu tarzda ishlatilishi bitim qatnashchilariga har xil tovarlar va resurslarning nisbiy qiymatini osonlik bilan solishtirish imkonini beradi.

Hozirgi dunyoda turli ne'matlarning qiymati bir xildagi pul birliklarida – bir-biriga engillik bilan o'tkaziladigan (konvertatsiya qilinadigan) dollarlar va shu kabilarda ifodalanadi. Tovarning pullarda ifodalangan qiymati **narx** deyiladi.

Narx tovarlarni ishlab chiqarish va sotish uchun zarur ijtimoiy mehnat xarajatlari bilan belgilanadi. Tovarlarning narxi va ularning harakati negizida **qiymat qonuni** Yotadi. Tovarning narxi bozorda shakllanadi va tovarlarga talab va taklifning teng bo'lganida bunday narx tovarning qiymati va pullarning qiymatiga bog'liq bo'ladi. Bozordagi talab va taklif bir-biriga muvofiq kelmaganida tovarning narxi muqarrar ravishda uning qiymatidan chetga tebranib o'zgaradi. Narxlarning tovarni ishlab chiqaruvchining qiymatidan yuqoriga va pastga o'zgarishlari qanday tovarlarning ortiqcha ishlab chiqarilgani, qaysilarining - kam ishlab chiqarilganidan dalolat beradi.

Qiymatiga ko'ra turlicha bo'lgan tovarlarning narxlarini solishtirish uchun ularni bir masshtabga keltirish, ya'ni ularni bir xildagi pul birliklarida ifodalash zarur. Metall pullar muomalasida **narxlar masshtabi** deb ushbu mamlakatda pul birligi qilib qabul etilgan va boshqa barcha tovarlarning narxlarini o'lchash uchun xizmat qiladigan pullik metallning vazni miqdoriga aytiladi.

Oltinning muomalada bo'lgan sharoitida narxlarning masshtabi oltinning muayyan miqdoriga tenglashtirilgan pul birligining belgilanishini nazarda tutardi. XX asrda pullarning xaridchilik qobiliyatining pasayishi kuzatildiki, bu pul birligidagi oltinning kamayganligida o'z ifodasini topdi. Masalan, 1900 yilda AQSH dollari 1,50463 grammga, 1934 yilda – 0,888671 grammga, 1973 yilda – 0,736 grammga teng bo'ldi. Rossiyada moliya vaziri S.YU.Vitening

(1895-1897 yillar) islohoti bo'yicha rublning tarkibidagi oltin 0,774234 gramm qilib belgilandi. 1950 yilda bunday tarkib 0,222169 grammni, 1961 yilda esa (narxlar masshtabi o'zgarishi bilan) – 0,987412 gramm bo'ldi (Rashidov va bosh., 2009, b.23).

1976-1978-yillarda joriy qilingan YAmayka valyuta tizimi oltinning rasmiy narxini va Xalqaro valyuta fondiga (XVFga) a'zo bo'lgan mamlakatlar pul birliklarining oltin tarkibini bekor qildi. Hozirgi vaqtda bu mamlakatlardagi narxlarning rasmiy masshtabi tovarlar qiymatini narx vositasida solishtirish Yo'li bilan bozorda ayirboshlash jaraYonida stixiyali tarzda shakllantiriladi.

Rossiyada ham 1992 yildan boshlab rubl' bilan oltinning rasmiy o'zaro nisbati nazarda tutilmagan.

Pullarning muomala vositasi sifatidagi funktsiyasi. Pullardan tovarlar va xizmatlarni xarid qilish va sotishda foydalanish mumkin. Pullar muomala (Yoki ayirboshlash) vositasi sifatida jamiyatni barterli (mavozali) ayirboshlashning noqulayliklaridan xalos qiladi. Pullar hamma joyda va osonlik bilan to'lov vositasi sifatida qabul qilinadi. Ushbu ijtimoiy ixtiro resurslarning egalariga va ishlab chiqaruvchilarga alohida «tovar» (pullar) bilan haq to'lashga imkon beradiki, bunday alohida tovar keyinchalik bozorda mavjud bo'lgan har qanday tovarni sotib olish uchun ishlatilishi mumkin. Pullar tovarlar bilan ayirboshlashning qulay usuli bo'lish bilan jamiyatga mintaqaviy ixtisoslashuv va odamlar o'rtasidagi mehnat taqsimotining mahsullaridan foydalanish imkonini beradi. Tovarlarni muomalaga kirishishigacha pullarda ideal baholanadigan birinchi funktsiyadan farqli ravishda pullar tovarlar muomalasida real ishtirok etishi kerak. Pullarning muomalada real ishtirok etishi va ularning ayirboshlashdagi ishtirokining o'tkinchiligi muomala vositasi sifatidagi pullarning o'ziga xos xususiyati hisoblanadi, SHu sababli to'laqonli bo'lmagan pullar - qog'oz va kredit pullar ham muomala vositasi funktsiyasini bajarishi mumkin. Hozirgi vaqtda kredit pullar deb ataladigan pullar: veksellar, banknotalar, Cheklar, banklarning kredit kartochkalari pul muomalasida hukmron vaziyatni egallab turibdi.

Pullarning to'lov vositasi sifatidagi funktsiyasi. Pullarning bu funktsiyasi kapitalistik xo'jalikda kredit munosabatlarining rivojlanishi tufayli vujudga keldi. Pullar tovarlarning kreditga sotilishida to'lov vositasi sifatida foydalaniladi, buning zarurligi tovarlarni ishlab chiqarish va sotishning shartsharoitlari bir xilda emasligi, ularni ishlab chiqarish va muomalasi muddatining turli xilligi, ishlab chiqarishning mavsumiy tusdaligi, shuningdek, ishchilar va xizmatchilarga ish haqining to'lanishida foydalaniladi.

To'lov aylanishida *elektron pullarning* joriy qilinishi to'lovlarning tezlashishi, muomala xarajatlarining kamayishi va korxonalar rentabelligining oshishiga Yordam beradi. Bunday tizim AQSHda 70-yillardan boshlab to'lov munosabatlari mexanizmiga ayniqsa tez sur'atlar bilan joriy qilindi.

Avtomatlashtirilgan hisob-kitob palatalari, avtomatlashtirilgan kassir tizimi va xarid qilish punktida o'rnatilgan terminallar tizimi ularning asosiy elementlari hisoblanadi. Elektron pullar negizida *kredit kartochkalari* paydo bo'ldi. Ular to'lovlarning naqd pullar bilan bajarilishini qisqartirishga Yordam berib, naqd pullar va Cheklarning o'rnini bosadigan hisob-kitoblar vositasi bo'lib xizmat qiladi. Kredit kartochkalarining ahamiyati shundaki, ulardan foydalanish naqd pullar ishlatiladigan sohani toraytiradi, tovarlar va xizmatlarni sotishda va iqtisodiyotdagi tanazzul holatlarini bartaraf etishda kuchli stimuly bo'lib hisoblanadi.

Pullarning to'plash va jamg'arish vositasi sifatidagi funksiyasi. Pullar ularning egasiga har qanday tovarni olish huquqini ta'minlash bilan ijtimoiy boylikning umumiy timsoli hisoblanadi. SHuning uchun odamlarda ularni to'plash va jamg'arishga intilish paydo bo'ladi. Iqtisodiy sub'ekt o'z mahsulotiga haq to'lanishi evaziga pullarni olish bilan muayyan «sof boylik zaxirasi»ni yaratadi. Bunday zaxira qisqa muddatli (agar individ boshqa tovarni sotib olish bilan pullarini shu erning o'zida Yoq sarflasa) Yoki uzoq muddatli (agar individ pullarini kelgusida xarid qilish Yoki qarzini to'lash uchun saqlab qo'ysa) bo'lishi mumkin.

Pullar jamg'arma vositasi funksiyasini bajaradi, shuning uchun ular buni eng qulay shaklda jamg'arishga imkon beradi. Pullar eng likvidli, ya'ni sarflash uchun eng oson tovar bo'lganligi sababli ular boylikni saqlashning eng qulay shakli hisoblanadi. Bunda shuni qayd qilamizki, inflyatsiya sharoitida bunday afzallik muayyan tarzda Yo'qoladi va pullarni qadrsizlanishini hisobga olish zarurati vujudga keladi. Pullarga egalik qilish, ularni saqlash, qimmatli qog'ozlarni (aktsiyalar, obligatsiyalar va shu kabilarni) saqlashdagi kabi miqdorda pul daromadini olib kelmaydi. Biroq pullar shunday afzallikka egaki, ular korxonada tomonidan Yoki uy xo'jaligida har qanday moliyaviy majburiyatni qondirish uchun hech qanday to'siqsiz ishlatilishi mumkin.

Tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan pullarning to'plash va jamg'arish vositasi sifatidagi funksiyasi ham oshib boradi. To'plash va jamg'arishsiz takror ishlab chiqarish jaraYonini amalga oshirib bo'lmaydi.

Ko'proq foyda olishga bo'lgan intilish tadbirkorlarni pullarni g'azna sifatida saqlamaslik, balki ularni aylanishga sarflashga majbur qiladi. Metall pullar muomalasi sharoitida markaziy emissiya banklari ichki pul muomalasining zaxiralari shaklida oltin zaxiralarga, banknotalarni oltinga almashtirish va xalqaro to'lovlar uchun zaxiralarga ega bo'lishi shart edi.

Hozirgi vaqtda oltinning muomaladan chiqarilganligi, banknotalarning oltinga almashtirilishi to'xtatilganligi va oltin paritetlarning bekor qilinganligi, ya'ni asl metallning xalqaro aylanishdan chiqarilganligi sababli markaziy bank oltin zaxirasining barcha bunday funksiyalari bekor bo'ldi. SHu bilan birga, oltin strategik zaxira sifatida markaziy banklarda saqlanishda davom etmoqda.

Jahon pullari funksiyalari. Tashqi savdo aloqalari, xalqaro qarzlarni, tashqi sherikka xizmatlar ko'rsatilishi jahon pullarining paydo bo'lishini taqozo etdi. Ular umumiy to'lov vositasi, umumiy xarid qilish vositasi va ijtimoiy boylikning umumiy moddiylashtirilishi sifatida faoliyat yuritishadi.

Pullarning barcha beshta funksiyasi pullarning tovarlar va xizmatlarning umumiy ekvivalenti sifatidagi yagona mohiyatini namoyon qiladi. Ular chambarchas bog'liqlikda va birlikda bo'ladi. Mantiqan va tarixiy jihatdan har bir navbatdagi funktsiya bundan oldingi funksiyalarning muayyan rivojlantirilishini nazarda tutadi.

Pullarning sanab o'tilgan funksiyalarni bajarishi tufayli ular, ayniqsa, bozor iqtisodiyotida ishlab chiqarishning rivojlanishida asosiy rolni o'ynaydi. Pullarning iqtisodiy tizimdagi ijtimoiy roli shundan iboratki, ular mustaqil tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi bog'lab turuvchi bo'g'in, shuningdek, tovar xo'jaligidagi ijtimoiy mehnatni hisobga olish vositasi hisoblanadi. Pullar tovarlarga narxlarni belgilashda qatnashadi.

Pullar ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarilishiga xizmat ko'rsatadi, ularning Yordamida

milliy daromadning davlat byudjeti, soliqlar va qarzlarni orqali hosil qilinishi, taqsimlanishi, qayta taqsimlanishi va ishlatilishi amalga oshadi. Pullar korxonalarining xo'jalik faoliyatida, davlat organlarining faoliyat ko'rsatishida, odamlarning ishlab chiqarishning rivojlanishi va samaradorligining oshishidan, resurslarning tejab ishlatilishidan manfaatdorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Pullarning sanoat jihatdan rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiyotini pulkredit orqali tartibga solish pullarning monetaristik nazariyasiga asoslangan sharoitdagi roli g'oyat katta. Bunday mamlakatlarda har yili pul massasini o'zgartirish uchun pul Yo'nalishi belgilanadi va unga muvofiq markaziy bankning kredit vositalari Yordamida ushbu massaning tartibga solinishi amalga oshiriladi. Rossiyada iqtisodiyotning beqaror rivojlanishi oqibatida pul massasini o'zgartirishning Yo'nalishli ko'rsatkichi bir oyga belgilanadi. Bunday pul-kredit orqali tartibga solishning maqsadi – pul massasining o'sishini tutib turish, agar inflyatsiyaga Yo'l qo'yilgan bo'lsa, uni bartaraf qilish Yoki paydo bo'laYotgan inflyatsiya jaraYonlarini tutib turish, mamlakatdagi ishlab chiqarishning o'sishini rag'batlantirish.

Pullar umumiy ekvivalent sifatida barcha tovarlarning qiymatini o'lchaydi. Hamma tovarlar ijtimoiy zaruriy mehnat mahsuli ekanligi sababli o'zi qiymatga ega bo'lgan real pullar boshqa barcha tovarlar qiymatining o'lchovi (etaloni) bo'lishi mumkin. Bunda tovarlar qiymatining pullar vositasida o'chanishi ideal tarzda, ya'ni naqd pullar ishtirokisiz yuz beradi.

SHunday qilib, pullar qiymat o'lchovidan iborat bo'ladi. SHubhasiz, pul birligidan turli xil ne'matlar va xizmatlarning nisbiy qiymatlarini solishtirish uchun masshtab sifatida foydalanish qulay hisoblanadi. Ne'matlar va xizmatlarning qiymati masofani kilometrlarda Yoki vaznni kilogrammlarda o'lchaganiga o'xshatib solishtiriladi.

Pullarning umumiy ekvivalent sifatida foydalanilishi shuni anglatadiki, har qanday tovarning narxini faqat pul birligi orqali ifodalash etarli bo'ladi. Bunda tovarning pullarda ifodalangan qiymati tovarning narxi deyiladi.

Tovarlarning narxi va ularni o'lchash negizida qiymat qonuni Yotadi. Tovarning narxi bozorda shakllanadi va tovarlarga talab va taklifning teng bo'lganida bunday narx tovarning qiymati va pullarning qiymatiga bog'liq bo'ladi. Bozordagi talab va taklif bir- biriga muvofiq kelmaganida tovarning narxi muqarrar ravishda uning qiymatidan chetga tebranib o'zgaradiki, bu muayyan tovarlarning ortiqcha ishlab chiqarilgani Yoki kam ishlab chiqarilganidan dalolat beradi.

Pullar muomala (Yoki ayirboshlash) vositasi sifatida jamiyatni barterli (mavozali) ayirboshlashning noqulayliklaridan xalos qiladi. Pullar hamma joyda va osonlik bilan to'lov vositasi sifatida qabul qilinadi. Ushbu ijtimoiy ixtiro ishlab chiqaruvchilarga alohida tovar (pullar) bilan haq to'lashga imkon beradiki, bunday alohida tovar keyinchalik bozorda mavjud bo'lgan har qanday tovarni sotib olish uchun ishlatilishi mumkin. Pullar tovarlar bilan ayirboshlashning qulay usuli bo'lish bilan jamiyatga mintaqaviy ixtisoslashuv va jamiyatdagi mehnat taqsimotining mahsullaridan foydalanish imkonini beradi.

Tovarlar muomalaga kirishishigacha pullarda ideal baholanadigan birinchi funktsiyadan farqli ravishda pullar tovarlar muomalasida real ishtirok etishi kerak. Pullarning muomalada real ishtirok etishi va ularning ayirboshlashdagi ishtirokining o'tkinchiligi muomala vositasi sifatidagi pullarning o'ziga xos xususiyati hisoblanadi, shu sababli to'laqonli bo'lmagan pullar - qog'oz va kredit pullar ham muomala vositasi funktsiyasini bajaraverishadi. Hozirgi vaqtda kredit pullar: veksellar, banknotalar, Cheklar, banklarning

kredit kartochkalari pul muomalasida hukmron vaziyatni egallab turibdi.

Pullarning ushbu funksiyasi kredit munosabatlarining rivojlanishi tufayli vujudga keldi.

Pullar ikki holatda to'lov vositasi sifatida foydalaniladi:

1. tovarlarning kreditga sotilishida. bunday holatning zarurligi tovarlarni ishlab chiqarish va sotishning shart-sharoitlari bir xilda emasligi, ularni ishlab chiqarish va muomalasi muddatining turli xilligi, ishlab chiqarishning mavsumiyliigi va shu kabilar bilan bog'liqdir.

2. ishchilar va xizmatchilarga ish haqining to'lanishida.

Shubhasiz, to'lov vositasi funksiyasini bajarishda pullar ularning muomala vositasi tarzidagi harakatidan farq qiladigan o'ziga xos harakat shakliga ega bo'ladi.

Agar pullarning muomala vositasi sifatida amal qilishida pullar va tovarlarning muqobil harakati mavjud bo'ladigan bo'lsa, unda ulardan to'lov vositasi sifatida foydalanishda bunday harakatda uzilish yuz beradi, ya'ni tovarni kreditga sotib olishda qarzdor sotuvchiga faqat muayyan (kelishilgan) muddatdan keyin haqi to'lanadigan qarz majburiyatini beradi.

To'lov aylanishida elektron pullarning joriy qilinishi to'lovlarning tezlashishi, muomala xarajatlarning kamayishi va korxonalar rentabelligining oshishiga Yordam beradi. Avtomatlashtirilgan hisob-kitob palatalari, avtomatlashtirilgan kassir tizimi va xarid qilish punktida o'rnatilgan terminallar tizimi ularning asosiy elementlaridir. Elektron pullar negizida kredit kartochkalari paydo bo'ldi. Ular to'lovlarning naqd pullar bilan bajarilishini qisqartirishga Yordam berib, naqd pullar va Cheklarning o'rnini bosadigan hisob-kitoblar vositasi bo'lib xizmat qiladi. Kredit kartochkalarining ahamiyati shundaki, ulardan foydalanish naqd pullar ishlatiladigan sohani toraytiradi, tovarlar va xizmatlarni sotishda stimuly bo'lib hisoblanadi.

Pullar ularning egasiga har qanday tovarni (xizmatlarni) olish huquqini ta'minlash bilan ijtimoiy boylik timsoli bo'ladi. SHuning uchun odamlarda ularni to'plash va jamg'arishga intilish paydo bo'lishi muqarrar. Odamlar o'z mahsulotiga haq to'lanishi evaziga pullarni olish bilan ular muayyan zaxirani yaratishadi. Bunday zaxira qisqa muddatli Yoki uzoq muddatli bo'lishi mumkin.

Pullar jamg'arma vositasi funksiyasini bajaradi, chunki ular eng likvidli tovar bo'lganligi sababli eng qulay shaklda jamg'arishga imkon beradi. SHuni qayd qilish zarurki, inflyatsiya sharoitida bunday afzallik muayyan tarzda Yo'qoladi va pullarni qadrsizlantirish zarurati vujudga keladi. Tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan pullarning to'plash va jamg'arish vositasi sifatidagi funksiyasi ham oshib boradi.

To'plash va jamg'arishsiz takror ishlab chiqarish jaraYonini amalga oshirib bo'lmaydi, chunki ko'proq foyda olishga bo'lgan intilish tadbirkorlarni pullarni g'azna sifatida saqlamaslik, balki ularni aylanishga sarflashga undaydi.

Metall pullar muomalasi sharoitida markaziy emissiya banklari ichki pul muomalasining zaxiralari shaklida oltin zaxiralarga, banknotalarni oltinga almashtirish va xalqaro to'lovlar uchun zaxiralarga ega bo'lishi shart edi.

Hozirgi vaqtda oltinning muomaladan chiqarilganligi sababli Markaziy bank oltin zaxirasining barcha bunday funksiyalari bekor bo'ldi. Shu bilan birga, oltin strategik zaxira sifatida markaziy banklarda saqlanishda davom etmoqda.

1.4. Pul shakllari va turlarining evolyusiyasi

Universal hisob-kitob ekvivalentiga bo'lgan ehtiyoj eramizdan oldingi VIII asrda yoq kafolatlangan vaznli va tarkibli standartlashtirilgan pul shakllari paydo bo'lishiga olib keldi. Birmuncha keyingi davrlardagi dastlabki pullarning ayrim turlari ularni bo'laklarga bo'lishda qulay bo'lishi uchun belgili kertiklar bilan yasalgan. Biroq, bunday takomillashtirishlar baribir savdogarlarni hisob-kitoblarni amalga oshirishda ushbu pul shakllarining va ularning bo'laklarini tortib ko'rish zaruratidan xalos etmagan.

Tovar ishlab chiqarishning o'sishi va tovar ayirboshlashning kengayishi, bunday jarayonlarga ko'p sonli hunarmandlar va boshqa qatnashchilarning jalb etilishi metal pullarning keyingi standartlashtirilishiga va ular miqdorlarining chakana savdo ehtiyojlariga moslashtirilishiga olib keldi. Taxminan eramizdan oldingi XII asrda Xitoyda, VII asrda esa O'rta er dengizi davlatlari – Lidiya va Eginada vazni, miqdori va qotishmalarining tarkibiga ko'ra bir xildagi metal pullar paydo bo'ldi. Ular sekin-asta ishlab chiqarish va foydalanish uchun qulay bo'lgan dumaloq shaklga ega bo'ldi. Ular an'anaviy pul shakllaridan birmuncha kichik o'lchamlari bilan, shuningdek, ularning to'lovga qobiliyatligi va asosiy parametrlari (miqdori, qotishmalar tarkibi, vazni) u Yoki bu darajada davlat tomonidan kafolatlanishi va muhofaza qilinishi bilan ajralib turardi. SHunday qilib, shu davrdan e'tiboran metall pullar hukmronligining uzoq davri boshlandi.

Bunday pullarda nominallar – metall pulning muayyan vaznli standartini ifodalovchi va pullarning nomlari sifatida muhim o'rin olgan tushunchalarning paydo bo'lishi, ushbu pullar evolyutsiyasining eng muhim natijalaridan biri edi.

Asrlar qa'ridan bizgacha etib kelgan tangalarning nomlari – draxmalar, franklar, markalar, talerlar va boshqa ko'plab tangalar nomlari – metall pullarning muayyan vaznli mohiyatlarini anglatardi.

Pullarning eski shaklda bo'lmagan yangi sifatleri hisob-kitoblarni amalga oshirishda ularni shunchaki oddiy qayta hisoblashga va vaqti kelib ularni tortib ko'rishdan voz kechishga imkoniyat yaratdi. Belgilar va Yozuvlar shunday sifat belgilari bo'lib, ular oldiniga pul birliklarining bir tomoniga, keyinchalik – ikkala tomoniga ham bosilgan. Eramizdan oldingi V asrdan boshlab esa ularning majburiy atributlari tusini olgan.

Muomalaga kirgan pullar «moneta» («tanga») degan nomni Yunonaning nomlaridan biri (Juno Moneta) sharafiga qabul qilingan bo'lib, uning Rimdagi Kapitoliy tepaligidagi Yunona saroyida ushbu antik davlatning yangi zarbxonasi joylashgan bo'lgan. Tangalarning paydo bo'lishi tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi bilan bog'liq edi. Metall pulning eng muhim xususiyatlaridan biri - qiymat ana shu voqeada o'z aksini topgan. Ular muomala uchun eski pullarga qaraganda ancha qulay bo'lib, qisqa davr ichida butun dunyoda keng ommalashib ketdi. Tanganing ko'p asrlik tarixida uning turlari ko'p marta o'zgardi, har bir davr unda o'z «tamg'asi»ni qoldirdi. Masalan, eramizdan ilgarigi VII-V asrlardagi eng qadimgi tangalarda faqat bir necha oddiygina chuqurchalarni ko'rish mumkin.

V asrdan boshlab ularda shaharlar nomlarining boshlang'ich harflari, keyinroq - shaharlar nomlari va hukmdorlar ismlarining qisqacha nomlari paydo bo'ldi. qadimgi Rimdagi tangalardagi ayrim raqamlar va harflar tangalarning nominallarini bildirgan. Masalan, 1 raqami bir assni (bir rim funtiga, ya'ni misning 12 untsiyasiga teng bo'lgan og'irli o'lchamini), S harfi $\frac{1}{2}$ asosni anglatgan. Antik Eginaning ilk kumush draxmalarida toshbaqalar, fors shohi Dariyning (eramizdan oldingi VI-V asrlar) oltin tangalarida esa - Yoydan o'q uzaYotgan

shoh tasvirlangan. qadimgi Rim tangalarida majusiylar xudolari, qahramonlari va imperatorlari aks ettirilgan. Keyingi davrlar ularning o'rniga qirollar, shohlar va cherkov ierarxlari suratlari tasvirlangan. Burjua respublikalari tangalarida podshohlar va avliyolar tasvirlari o'rniga davlat gerblari, turli belgilar va yangi tarixiy hodisalar manzaralari aks ettirilgan.

Ko'p asrlar davomida, deyarli XIX asrning boshiga qadar ko'pchilik mamlakatlarning pul tizimlarida bir xildagi maqomga ega bo'lgan oltin va kumush tangalar parallel ravishda amal qilib kelgan. Bunda oltin bilan kumush o'rtasidagi narxga oid o'zaro nisbat rasman belgilanmagan, balki bozor mexanizmlari bilan belgilangan. Ayrim mamlakatlarda esa to'laqonli oltin va kumush tangalarning amal qilishi oltin bilan kumush o'rtasidagi davlat tomonidan belgilangan narxga oid o'zaro nisbatga ko'ra yuritilgan.

1816 yildan 1900 yilgacha mamlakatlarning ko'pchiligi oltin Yoki oltin tangali standartga o'tganlar: bu standartda mamlakatning asosiy pul birligi to'laqonli muomalada bo'ladigan oltin tangada zarb qilingan. Uning nominali uning tarkibidagi oltin qiymatiga teng edi (Shodmonov va bosh., 2013, b.20). Bu davrda banknotalarning oltin tangalarga hech qanday to'siqsiz ayirboshlanishi ta'minlangan. Kumush va mis tangalar esa mayda pul rolini o'ynardi. Bunda mayda pullarning metall qiymati ham, odatda, u yoki boshqa darajada oltin tangaga bog'lanar edi. XX asr boshiga kelib tovar ishlab chiqarish katta miqyoslarga erishdi va tovar massasining oshib borayotgan hajmlariga xizmat ko'rsatish uchun tobora ko'proq miqdordagi pullar talab qilingan.

XIX asrning oxiri – XX asrning boshida yirik mashinali ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan tovarlarning keskin ortib borayotgan massasi bilan oltin standart shartlariga ko'ra amalda mavjud bo'lishi Cheklangan metal pullarning miqdori o'rtasida jiddiy disproportsiyalar vujudga keldi. Lekin oltin standart aksariyat ko'pchilik davlatlarda birinchi jahon urushigacha amal qilib turdi. Birinchi jahon urushi boshlangan vaqtga kelib amalda barcha mamlakatlar harbiy strategik zaxiralarni shakllantirish maqsadlarida oltin va kumush tangalarni muomaladan olib tashlashdi. Pul muomalasida ularning o'rnini ta'minlanmagan banknotalar va mayda pullar egalladi. Shu munosabat bilan printsiplial jihatdan yangi pul tizimlari paydo bo'ldiki, ular o'zining tovar qiymatiga ega bo'lgan real pullardan shakllantirilmasdan, balki ularning surrogatlariga asoslangan edi. Bunday pul surrogatlari oltin bilan ta'minlanmagan pul belgilari – banknotalar, g'azna biletleri, arzon qotishmalardan yasalgan tangalar nomini oldi. To'laqonli oltin tangadan farqli ravishda bunday pul surrogatlari tovar bozorida o'zining qiymatiga ega emas edi, chunki bunday qiymat juda kam bo'lib, faqat ularni tutib turuvchining bunday pullarni almashtirganda muayyan qiymatni olish huquqidan guvohlik berardi. Bunday holda pul belgilari faqat qiymatning vositachi vakillari rolini bajarardi.

Birinchi jahon urushi haddan ortiq moddiy zararlar keltirib, xo'jalik faoliyatini izdan chiqargani sababli, dunyodagi barcha mamlakatlarning hukumatlari real qimmatga ega bo'lmagan juda katta miqdordagi pul belgilarini chiqarishga kirishdi. Buning natijasida urush tugaganidan keyin bu mamlakatlarda qadri tushib ketgan pullar miqdori ko'payib qoldi. Inflyatsiya jaryonlari 1930-yillargacha ko'pgina davlatlarni o'z girdobiga tortdi.

Bunday jaryonlar sababli iqtisodiy va moliyaviy sohalarda yuz bergan deformatsiyalar shunchalik jiddiy ediki, Evropada urushdan keyin bir qator mamlakatlarda oltin standartni yana qaytadan tiklashga bo'lgan urinishlar kerakli natija bermadi.

XX asrning 70-yillarida oltinning denominallashuvi yuz berib, buning natijasida oltin

oldiniga mamlakatning ichki aylanishida muomala va to'lov vositasi funktsiyalarini, so'ngra 1976 yildan boshlab jahon pullari funktsiyasini ham bajarmay qo'ydi. Ichki aylanishda va jahon bozorida ham qog'oz va kredit pullari oltinni siqib chiqarib tashladi.

Qog'oz pullar - to'laqonli pullarni taqdim etuvchi pul belgilaridir. Tarixiy jihatdan olganda, qog'oz pullar metall pullar muomalasi asosida kelib chiqqan. Ular bundan oldin muomalada bo'lgan kumush Yoki oltin tangalarining o'rniga tatbiq etilgan.

Pullar tovarlarning ayirboshlanishida vositachi bo'lib hisoblanadigan voqelikning o'zi, pullarning muomala vositasi sifatida faoliyat yuritishi ob'ektiv tarzda to'laqonli pullar o'rniga chiqarilgan pul belgilarining muomalasi mumkin ekanligini tasdiqladi. Kumush va oltin tangalar ishlatib kelingan ko'p asrlik tarix mobaynida siyqasi chiqqan va o'z shaklini Yo'qotgan, ya'ni real og'irligi kamroq bo'lgan tangalar muomalada to'laqonli tangalar bilan bir qatorda amal qilishi va xuddi shunday qiymatni ifodalashi qayd qilindi. Bu metall tangalarni amalda hech qanday qiymatga ega bo'lmagan qog'oz pullar bilan almashtirish haqidagi fikrga olib keldi. Ilk qog'oz pullar eramizning XII asrida Xitoyda (1260), Evropa va Amerikada esa – faqat XVII-XVIII asrlarda paydo bo'ldi. Rossiyada qog'oz pullar (assignatsiyalar) 1769 yilda joriy etilgan. Qog'oz pullarning mohiyati shundan iboratki, ular pul belgilari hisoblanadi va odatda metallga ayirboshlanadi. SHuning uchun qog'oz pullar muomalada vakillik qiymatiga ega bo'ladi va xarid qilish va to'lov vositasi rolini bajaradi.

Qog'oz pullarni kim chiqarish huquqiga ega? Davlatning moliya muassasasi Yoki markaziy banklar qog'oz pullarning emitentlari bo'lishadi. Davlatning moliya muassasasi qog'oz pullarni chiqarishdan bevosita o'z xarajatlarini qoplash uchun foydalanadi. Markaziy banklar esa bu ishni bilvosita bajaradi, ya'ni ular almashtirilmaydigan banknotalarni chiqarishadi va ularni davlatga ssudaga taqdim etadi, davlat bunday banknotalarni o'zining byudjet xarajatlari uchun Yo'naltiradi.

Shuni qayd qilish zarurki, qog'oz pullarning iqtisodiy tabiatiga ko'ra ularga muomalaning beqarorligi va qadrsizlanish xosdir. Qog'oz pullar emissiyasi miqdorlari, afsuski, tovar va to'lov aylanishlarining pullarga bo'lgan ehtiYoji bilan bog'liq emas. Ular, odatda, davlat xarajatlarini moliyalashtirish, byudjet taqchilligini qoplash uchun chiqariladi. Bu shuni anglatadiki, pullarning aylanishiga doimiy ehtiYoj bo'lganida Yoki hatto u kamayganida ham davlatning pul mablag'lariga bo'lgan ehtiYojlari u Yoki boshqa sababga ko'ra o'sishi mumkin. Bunday holda qog'oz pullar massasining ko'payishi qog'oz pullarning haddan ortiq chiqarilganligini bildiradiki, bu pullarning qadrsizlanishiga olib keladi. Qog'oz pullarning haddan tashqari ko'p emissiyasi bilan bog'liq bo'lgan bunday pullarning inflyatsion qadrsizlanishi buning tipik ko'rinishidir. Qog'oz pullarning qadrsizlanishi, to'lov balansining yaxshi emasligi (mamlakat chet ellardan o'zi amalga oshirgan to'lovlarga nisbatan kamroq to'lovlarni olgan), milliy valyuta kursining pasayishi bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Buning oqibatida qog'oz pullarga ularning tabiatiga ko'ra beqarorlik xos bo'ladi. Bunday sharoitda qog'oz pullar, shubhasiz, g'azna funktsiyasini bajarishga yaroqsiz bo'ladi.

Qog'oz pullarga xos bo'lgan kamchiliklar kredit pullarning qo'llanilishi tufayli birmuncha bartaraf etilishi mumkin.

Kredit pullar. Xo'jalik yuritish amaliYotida tovar munosabatlari umumiy tus olgan sharoitda tijorat va bank krediti qo'llanilishining kengayishi shunga olib keldiki, o'z funktsiyalari, muomala sohasi (chegaralari), kafolatlari va shu kabilarga ko'ra oddiy pullardan farq qiladigan va mutlaqo boshqacha qoidalar bilan boshqariladigan kredit pullar

umumiy tovar bo'lib qoladi. Kredit pullar ijtimoiy-iqtisodiy jaraYonning birmuncha rivojlangan, oliy sohasiga xosdir. Ular kapital ishlab chiqarishni to'liq egallagan va unga oldingisidan boshqacha, o'zgartirilgan va o'ziga xos shaklni berganida vujudga keladi.

Tovar - pul muomalasining rivojlanishiga qarab to'lovning pul shakli tobora o'tkinchi bo'lib boraveradi. Ayni bir vaqtda tovarlarning hammasi tobora ko'proq nafaqat pullar orqali, balki bevosita ishlab chiqarish jaraYonida ijtimoiy e'tirofga sazovor bo'ladi. Shu munosabat bilan kredit pullar kapitalistik formatsiyagacha bo'lgan davrdagi kabi tovar-pul shaklida muomaladan emas, balki ishlab chiqarishdan, kapitalning aylanishidan o'sib chiqadi. Pul kapital, binobarin, kredit pullar shaklida ish yuritadi (Lavrushin va bosh., 2010, bb.20-22).

Kredit pullari evolyutsiyasi: veksel', banknota, elektron pullar, kredit kartochokalari.

Veksel' - qarzdorning Yozma majburiyati (oddiy veksel') Yoki kreditorning qarzdorga vekselda Yozilgan summani muayyan muddatdan keyin to'lash to'g'risidagi buyrug'i (o'tkazma veksel' – tratta). Oddiy va o'tkazma veksellar – bular tijorat vekseli, ya'ni savdo bitimi asosida vujudga keladigan qarz majburiyatining turlaridir. SHuningdek, *moliyaviy veksellar*, ya'ni muayyan summadagi pullarni qarzgga berishda kelib chiqadigan qarz majburiyatlari ham amal qiladi. *G'azna veksellari* ularning bir turidir. Bunday veksel' hukumatning qisqa muddatli qog'ozi bo'lib, uning amal qilish muddati bir yildan oshmaydi (odatda 3-6 oy bo'ladi). Bu erda davlat qarzdor rolini bajaradi. *Do'stona veksellar* – pulsiz, real tijorat bitimi bilan bog'liq bo'lmagan, kontragentlar tomonidan bunday veksellarni banklarda hisobga olish Yo'li bilan pullarni olish maqsadida bir-biriga Yozib beradigan veksellardir.

Banknota – bu bankning qarz majburiyatidir. Hozirgi vaqtda banknota markaziy bank tomonidan veksellarni qayta hisoblash, turli kredit tashkilotlari va davlatni kreditlash Yo'li bilan chiqariladi.

Banknotalarning – kredit pullarning shunday turining – muomalaga chiqarilishini odatda banklar turli xo'jalik jaraYonlari munosabati bilan amalga oshirilaYotgan kredit operatsiyalarini bajarishda o'tkazishadi. Ularning aylanishdan olib qo'yilishi davlatning xarajatlarni amalga oshirishi va daromadlarni olishida emas, balki xo'jalik jaraYonlari munosabati bilan amalga oshirilaYotgan kredit operatsiyalari asosida amalga oshiriladi.

Kredit pullarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ularning muomalaga chiqarilishi muomalaning haqiqiy ehtiYojlari bilan bog'liq bo'ladi.

Bu shuni anglatadiki, kredit operatsiyalari ishlab chiqarishning real jaraYonlari va mahsulotlarning sotilishi munosabati bilan bajariladi. Ssuda, odatda, zaxiralarning muayyan turlari ta'minot bo'lib xizmat qiladigan ta'minot asosida beriladi. Bu qarzdorlarga beriladigan to'lov vositalarining hajmini muomalaning pullarga bo'lgan haqiqiy ehtiYoji bilan bog'lashga imkon beradi. Ayni shu xususiyat kredit pullarining eng muhim afzalligidir. Kredit pullar (banknotalar) bilan qog'oz pul belgilari o'rtasidagi eng

muhim tafovut ularning muomalaga chiqarilishidagi o'ziga xos xususiyatlaridadir. Agar banknotalar ishlab chiqarishning real jaraYonlari va mahsulotlarning sotilishi munosabati bilan bajariladigan kredit operatsiyalari munosabati bilan muomalaga chiqariladigan bo'lsa, qog'oz pullar muomalaga bunday bog'lanishsiz chiqariladi.

Tijorat banklarining tashkil etilishi va erkin pul mablag'larining joriy hisobvaraqlarda to'planishi bilan **Chek** sifatidagi muomalaning kredit vositasi paydo bo'ldi. Chek – bu omonatchining tijorat Yoki markaziy bankka Yozib beradigan o'tkazma vekselining bir turidir. Chek joriy hisobvaraqa egasining bankka Chekni tutib turuvchiga muayyan summadagi

pullarni to'lash Yoki bunday summani boshqa joriy hisobvaraqa o'tkazish haqidagi Yozma buyrug'idir.

Cheklar birinchi marta 1683 yilda Angliyada paydo bo'lgan. Chekda Yozib qo'yilgan buyruq huquqi va uning bajarilishi majburiyati bank bilan mijoz o'rtasidagi Chek shartnomasiga asoslanadi. Ushbu shartnomaga muvofiq mijozga o'zining va qarzga olingan mablag'laridan foydalanish ruxsat etiladi. Bank taqdim qilingan Cheklarga naqd pullar bilan Yoki mablag'larni Chekni beruvchining ushbu Yoki boshqa bank muassasasidagi hisobvarag'idan o'tkazish Yo'li bilan haq to'laydi. Chek qisqa muddatda amal kiladigan vosita sifatida to'lov vositasi maqomiga ega bo'lmaydi va pullar emissiyasidan farqli ravishda muomaladagi Cheklar soni qonunlar bilan tartibga solinmaydi, balki butunlay tijorat muomalasining ehtiyojlari bilan belgilanadi. SHuning uchun Cheklar bilan hisob-kitob qilish shartli tusga ega bo'ladi: qarzdorning Chekni taqdim etishi uning kreditor oldidagi majburiyatini uzdi degani emas – bunday majburiyat faqat bankning Chekning haqini to'lagan paytida uziladi. SHunday qilib, Chekning iqtisodiy mohiyati shundaki, u bankdan naqd pullarni olish vositasi bo'lib xizmat qiladi, muomala va to'lov vositasi bo'ladi va, nihoyat, naqd pullarsiz hisob-kitoblar vositasi hisoblanadi. Aynan shu Cheklar asosida o'zaro e'tirozlarning asosiy qismi naqd pul ishtirokisiz uziladigan naqd pullarsiz hisob-kitoblar tizimi vujudga keldi (Lavrushin va bosh., 2010, b.22).

Keyinroq, bank sohasiga ancha mukammal turlaridan ya'ni **elektron pullarni** qo'llanishiga asos bo'ldi.

Elektron pullar - bu pul o'tkazish va saqlash uchun kompyuter tarmoqlari va saqlangan qiymat tizimlaridan foydalanish bilan bog'liq ko'p ma'nolarga ega bo'lgan noaniq va rivojlanayotgan atama. Elektron pul deganda an'anaviy valyutalarni ham, nodavlat xususiy valyutalarni ham saqlash va o'tkazish tizimlari tushuniladi - elektron pul muomalasi davlat markaziy banklari bilan belgilangan yoki kelishilgan qoidalarga muvofiq ham, o'z qoidalariga muvofiq ham amalga oshirilishi mumkin. -davlat to'lov tizimlari. Elektron asosdagi to'lovlar tizimining ommalashuvi pul muomalasi evolyutsiyasining sifat jihatdan yangi bosqichiga o'tishni tasdiqladi.

Bank ishida elektron tizimlarni ommalashuvi asosida Cheklarni **plastic kartochkalar** bilan almashtirish imkoniyati paydo bo'ldi. Plastik kartochkalar hisob-kitoblarning naqd pullar va Cheklarning o'rnini bosadigan, shuningdek, uning egasiga bankdan qisqa muddatli ssudani olishiga imkon beradigan vositasidir. Plastik kartochkalari chakana savdo va xizmat ko'rsatish sohalarida eng ko'p qo'llanilmoqda.

Tayanch iboralar:

Pul, bank, bank tizimi, iqtisodiy sub'ektlar, pul nazariyasi, pul shakllari, metal pullar, qo'qoz pullar, pul funksiyalari, qiymat o'lchovi, jaxon pullari.

Nazorat va muxokama uchun savollar

1. "Pul va banklar" nimani o'rgatadi?
2. Iqtisodiyotda pul qanday r'olni oynaydi?
3. Pulni funksiyalarini ochib bering
4. Jahon pullari funktsiyasini bajarilishini tushuntirib bering

5. Pul evolusiasini tushuntirib bering?
6. Pul muomalasida chek va plastik kartochkalarni o'zni kanday?
7. Elektron pullarning o'ziga hos hususiyatlari kanday?

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдурахманова, М.М. (2021). Деньги и банки. Учебное пособие. Издательство. Иктисодиёт.
2. Abdullaeva, Sh.Z. (2000). Pul, kredit va banklar. O'g'uv qo'llanma. Moliya nashriyoti.
3. Лаврушин, О.И. (2010). Деньги, кредит, банки. Учебник. КНОРУС.
4. Меркулова, И.В., & Лукьянова, А.Ю. (2010). Деньги, кредит, банки. Учебное пособие. КНОРУС.
5. Omonov, A.A., & Ko'raliev, T.M. (2012). Pul, kredit va banklar. Darslik. Soliq akademiyasi. Toshkent moliya institute. Moliya.
6. Rashidov O.YU., Toymuhamedov I.R., Alimov I.I., & Tojiev R.R. (2009). Pul, kredit va banklar. Darslik. TDIU.
7. Shodmonov, Sh.Sh., Yakhshiyeva, M.T., & Yusupov, R.A. (2013). Pul nazariyasi: O'quv qo'llanma. Tashkent State University of Economics.
8. Юзвович Л. И., Марамыгин М. С., & Князева Е. Г. (2019). Финансы, денежное обращение и кредит. Учебник. Изд-во Урал. федер. ун-та.

Internet saitar:

9. Lex.uz. [01.03.2023]. Retrieved from <https://lex.uz>
10. Центральный Банк Республики Узбекистан. [01.03.2023]. Retrieved from <https://cbu.uz>